

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE LEUVEN

Faculteit van de Wijsbegeerte en de Letteren

ONTWAKING en de KAPEL

Bijdrage tot de geschiedenis van het anarchisme
te Antwerpen 1894-1910

DEEL I

**Het anarchisme in Frankrijk, Nederland en België
omstreeks 1890-1910**

Verhandeling aangeboden tot het behalen
van de graad van Licentiaat in
de Geschiedenis van de Middeleeuwen,
de Nieuwe en de Nieuwste Tijd
door

Jan MOULAERT

Promotor: Prof. R. DE SCHRYVER

Leuven 1979

INHOUD

INHOUD	I
ALGEMENE INLEIDING	VI
BIBLIOGRAFIE	XV
AFKORTINGEN	XXIX
ERRATA	XXXI

DEEL I : HET ANARCHISME IN FRANKRIJK, NEDERLAND EN
BELGIE OMSTREEKS 1890-1910

INLEIDING	2
<u>HOOFDSTUK I : HET ANARCHISME, GROTE MISKENDE</u>	3
1. Het anarchisme verwerpt alle gezag	4
2. De staat, politieke en meest gehate uitdrukking van het gezag	6
3. Het gezag op economisch en moreel vlak	8
4. Een maatschappij op basis van het libertair communisme	10
5. Het anarchisme is voor alles een socialisme	11
<u>HOOFDSTUK 2 : OPKOMST EN PRILLE ONTWIKKELING VAN DE ANARCHISTISCHE BEWEGING</u>	13
1. Het mutuellisme delft het onderspit binnen de eerste Internationale 1864-1868	13
2. Het antimutuellistisch kamp wordt onherroepelijk verdeeld : Bakoenin-gezinde collectivisten versus marxisten 1868-1872	15
3. Oprichting van de anti-autoritaire internationale van St-Imiers 1873-1877	18
4. Anarchistische koerswending : het libertair communisme en de propaganda van de daad 1876-1881	19
<u>HOOFDSTUK 3: DE ANARCHISTISCHE BEWEGING IN FRANKRIJK OMSTREEKS 1890-1910</u>	23
1. Ravachol, Henry of de propaganda van de daad 1892-1894	24
2. Koerswending naar het syndicalisme	32
3. De franse anarchisten geconfronteerd met de zaak Dreyfus	43
4. Verdere diversifiëring van de beweging	45

A. De anarchisten ten aanzien van het bevolkings- vraagstuk	46
B. De anarchisten ten opzichte van het onderwijs	48
C. De anarchisten en de antimilitaristische actie	50
D. Anarchisme en kolonisatie	57
5. Illigalisten en individualisten	60
6. De anarchistische "partij" en haar organisatie 1894-1910	62
Besluit	69
<u>HOOFDSTUK 4 : DE ANARCHISTISCHE BEWEGING IN NEDERLAND</u> OMSTREEKS 1890-1910	71
1. De Nederlandse anarchisten vóór 1890 : slaafse navolging van het buitenland of individualistisch	72
2. In Nederland wordt de eigenlijke anarchistische beweging geboren uit de sociaal-democratie	74
A. Opkomst van een vrije socialistische beweging rond F. Domela Nieuwenhuis 1890-1900	74
B. Ontstaan van het revolutionair syndicalisme binnen het Nationaal Arbeids-Secretariaat 1893 - ca 1920	76
3. Keerpunt voor de anarchistische en revolutionair-syndica- listische beweging : de grote spoorwegstaking van 1903	77
4. De vrije socialisten rond Domela Nieuwenhuis zijn tegen een georganiseerde beweging en raken na 1903 meer en meer geïsoleerd	78
5. Diversifiëring van de Nederlandse anarchistische beweging	80
A. De christen-anarchisten : liefde, geweldloos- heid en ascese	80
B. Nederlandse 'kolonisten' en 'coöperateurs' circa 1900 en later	81
C. De antimilitaristische beweging	83
D. Vrijdenkersbeweging, vegetarisme, neo-malthu- sianisme en andere domeinen waar de Nederlandse anarchisten actief waren	84
6. Omvang, sociale en geografische spreiding van de beweging	84
Besluit	85
<u>HOOFDSTUK 5 : HET ANARCHISME IN BELGIE CIRCA 1890-1910</u>	86
1. Het Luikse anarchisme en enkele pogingen tot nationale organisatie	88
2. Een intellectueel anarchisme te Brussel	97
A. La Société Nouvelle wordt een anarchistische spreekbuis 1884-1897; 1907-1913	98
B. Elisée Reclus vestigt zich in 1894 te Brussel, nog in hetzelfde jaar wordt de Université nouvelle opgericht	100

C. Jacques Mesnil : sleutelfiguur tussen het Brussels anarchistiserende milieu en de Vlaamse avant-garde	104
3. In Vlaanderen was een anarchistische beweging rond de eeuwwende vrijwel onbestaand	109
Besluit	114
<u>HOOFDSTUK 6 : ANARCHISME, KUNST EN KUNSTENAARS, TOEGESPITST OP DE FRANSE SITUATIE ROND 1890-1900</u>	116
1. De plaats van de kunst en de kunstenaar binnen het anarchistisch denken	117
2. De sociale situatie van de 19e eeuwse kunstenaar	121
3. De fin-de-siècle-artiest ten aanzien van anarchisme en socialisme	123
A. De symbolist of de anarchist van de literatuur	123
B. Het proza van de naturalisten en neo-realisten is veel meer geëngageerd dan de symbolistische poëzie	129
C. Sociaal engagement in de beeldende kunsten	135
Besluit	138
<u>HOOFDSTUK 7 : ANARCHISTISCHE TENDENSEN BINNEN DE VLAAMSE BEWEGING ROND DE EEUWENDE</u>	140
1. Het Vlaams literair avant-garde tijdschrift Van Nu en Straks 1893-1901	141
2. Het anarchisme van de jonge August Vermeylen	148
3. Anarchistische tendensen binnen de vlaamsgezinde vrijzinnige studentenbeweging in het spoor van Van nu en Straks, in het bijzonder te Antwerpen	157
Besluit	159
ALGEMEEN BESLUIT	160
<u>DEEL II : EEN ANARCHISME VAN VLAAMSGEZINDE, VRIJZINNIGE JONGEREN TE ANTWERPEN 1894-1910</u>	
INLEIDING	163
<u>HOOFDSTUK 1 : EEN KRITISCHE BESPREKING VAN HET BESCHIKBARE BRONNENMATERIAAL</u>	164

HOOFDSTUK 2 : DE ANARCHISTISCHE INVLOED VAN VAN NU EN STRAKS OP DE VLAAMS-GEZINDE VRIJZINNIGE LEERLINGEN AAN HET ANTWERPSE ATHENEUM 1894-1896	171
1. De literaire kring Elck wat wils in de ban van Van Nu en Straks 1894-1896	172
2. De anarchistische Antwerpenaars richten een eigen spreekbuis op : Ontwaking 1896	181
A. Een eerste voorstelling van Ontwaking : uitzicht, redacteurs, lezers, financiën, ...	181
B. Ontwaking. Kunsten wetenschappen sociologie, vrij van alle vooringenomenheid, feitelijk anarchistisch	196
C. Reacties op Ontwaking : het Vlaams literair establishment, Van Nu en Straks, het Vlaams en Nederlands anarchisme en niet te vergeten de politie	210
Besluit	215
HOOFDSTUK 3 : DE ANARCHISTISCHE VONK BLIJFT SMEULEN 1897-1899	218
1. Een "Antwerpsche anarchistengroep" 1896-1899	219
2. Onze Vlaage, literair tijdschrift met anarchistische ondertoon 1897-1899	225
3. Een Internationale Bond der Jeugd 1898	235
Besluit	237
HOOFDSTUK 4 : DE KAPEL, CENAKEL VAN DE ANTWERPSE CULTURELE AVANT-GARDE 1900-1904	239
1. In den beginne was de Kapel ...	240
2. Een drukke kalender	245
3. Een Vrije Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding in de Kapel 1901-1903	252
4. De zuivere literatuur van Alvoorder	256
5. Een (klein-)burgerlijk initiatief met arbeiders-inbreng	269
6. Nieuwe Concerten (1903) en Kunst van Heden (1905)	266
7. Was de Kapel flamingantisch?	267
8. Was de Kapel anarchistisch?	269
9. Eerst en vooral een cenakel van de culturele avant-garde	276
10. Het einde	279
Besluit	280

HOOFDSTUK 5 : ONTWAKING VERSCHIJNT OPNIEUW 1901-1910	283
1. Een onvervaard strijdblad 1901-1902	284
A. Een eerste voorstelling	284
B. Een inhoudelijke doorlichting	292
I. Ontwaking versus de gezagsmaatschappij	292
a. Die verfoeilijke staat	292
b. Godsdienstige spinnewebben en een dubbele moraal	300
c. Dat verrekte kapitaal	306
II. Hoe wetenschappelijk was het socialisme?	311
III. Inkeer of actie?	319
IV. Geen communistische maatschappij zonder bewuste individuen	332
V. Flamingante anarchisten	339
VI. Kunst, wetenschap, en sociologie : drie trouwe bondgenoten	343
2. Een bezadigd maandblad 1903-1909	354
A. Een eerste voorstelling	354
B. Een inhoudelijke doorlichting	365
I. De matrozen van de Knjas Potemkin	373
II. Zuchtbend in een Turkse kerker : Edward Joris 1905-1907	377
III. Een martelaar voor het rationalistisch onderwijs : Francisco Ferrer 1907-1909	381
IV. Voor het leger? Geen man en geen cent!	386
V. Het wereldtaalvraagstuk en de arbeiders	392
VI. Een pleidooi voor het vrij huwelijk en de emancipatie van de vrouw	394
VII. Rode vlinders?	398
VIII. Liefderijke thuisverzorging en resocialisatie	403
IX. Stirner of Nietzsche?	405
X. Christenen voor het socialisme?	417
XI. Een vrije Vlaamse universiteit te Antwerpen	427
3. De anarchie ruste in vrede. Ontwaking en Nieuw Leven 1910	432
Besluit	434
KORTE EPILOOG	448
ALGEMEEN BESLUIT	452
BIJLAGE : FRAGMENTARISCHE RECONSTRUCTIE VAN DE KAPELACTIVITEITEN	465

ALGEMENE INLEIDING

"Wij zien in dat de mens alleen temidden der mensen zich vrij kan voelen en weten - en bijgevolg slechts hier zijn vrijheid kan verwezenlijken. Om vrij te zijn moet ik me omringd zien door vrije mensen, en als zodanig door hen erkend worden. Ik ben pas vrij wanneer mijn persoonlijkheid zich als in evenzovele spiegels weerspiegelt in het eveneens vrije bewustzijn van alle mensen om mij heen, en versterkt wordt door de erkenning van iedereen. De vrijheid van allen is verre van een grens aan de mijne, zoals de individualisten beweren, integendeel de bevestiging, verwezenlijking en oneindige uitbreiding ervan. De wil tot vrijheid en menselijke waardigheid van alle mensen, mijn vrijheid bevestigt, bekrachtigd, oneindig uitgestrekt te zien en voelen door de instemming van iedereen - dat is het geluk, het menselijke paradijs op aarde.

Maar deze vrijheid is slechts in gelijkheid mogelijk. Indien er een menselijk wezen bestaat dat meer vrij is dan ik, ben ik noodgedwongen zijn slaaf; ben ik het meer dan hij, dan is hij de mijne. Gelijkheid is dus een noodzakelijke voorwaarde voor vrijheid."

(Michael Bakoenin). (1)

(1) F. BOENDERS e.a., De Volle Vrijheid, Brussel-Den Haag, 1976, p. 6.

Het is alweer een jaar geleden dat men mei '68 heeft herdacht. De stemming van deze herdenking varieerde toen, al naargelang van het milieu waarin ze plaatsvond, van hardnekkig afgrijzen, over nostalgie, eventuele (hyper-)kritische reflexie tot misschien zelfs een zeker revolutionair narcisme. Op zijn manier was mei '68, de studentenbeweging uit de jaren zestig in het algemeen, ook een 'herdenking'. Een hernieuwde anarchistische beweging werd er ondanks alle zwarte vlaggen, wapperend op de Parijse barricaden, niet geboren. Evenmin ziet het er naar uit dat met het verdwijnen van Franco in Spanje de Confederación Nacional de Trabajo opnieuw veel wind in de zeilen zal krijgen. Veeleer een onmiddellijk resultaat van mei '68 was het ontstaan van wat men is gaan noemen Nieuw Links, basissocialisme en dergelijke meer. Maar wat is Nieuw Links dan anders dan de verzoening van socialisme, communisme of, zo men wil, marxisme met een plotseling heropgediept anarchisme? Dit anarchisme bleek immers over een aantal voor velen bijna wonderbaarlijke middelen te beschikken om de ietwat onprettige, autoritaire trekjes van de socialistische broer te neutraliseren. Eén van die anarchistische middelen heette zelfbeheer, zowat het summum van de directe democratie, waarbinnen directe actie en individuele creativiteit geen ijdele woorden bleven. Mede ten gevolge van mei '68 werd de essentieel anarchistische idee van het zelfbeheer, waarvoor de fabrieksbezettingen die samengingen met de studentenwoelingen, als het ware een soort prélude moesten vormen, ondermeer binnen de syndicale beweging opnieuw ter sprake gebracht. Hoe karikatuurraal dit laatste soms ook gebeurde. Maar ook woorden als wijkwerking waren niet uit de lucht. In het algemeen werd de zogenaamde basiswerking het bijna onfeilbaar recept voor vrijwel alle maatschappelijke kwalen.

Het heeft er alle schijn van weg dat het libertair denken waarbinnen het zelfbeheer een ongemeen cruciaal moment uitmaakt, zich steeds meer aandient als een bijzonder geldige aanvulling, correctief voor een vaak verstarde socialistische, communistische, sociale beweging in het algemeen. Dit niet alleen in ons 'vertrouwde' Westen. Bepaalde initiatieven om alvast op economisch vlak een meer directe democratie in het leven te roepen, hoe schuchter deze pogingen soms ook zijn, in een ongebonden derde wereldland als Algerije bijvoorbeeld, maar ook in een zogenaamd

socialistisch land als Joegoslavië, tot zelfs in het vaderland van de oktoberrevolutie, wijzen eveneens in die richting. Het ziet er naar uit dat het anarchisme onvermoede mogelijkheden biedt om dat revolutionair koppel, dat nagenoeg nooit tesamen was te vinden, met name vrijheid en gelijkheid, nu eens eindelijk hand in hand te doen opstappen.

Kwantitatief en vaak ook kwalitatief kan men niet klagen over wat sinds de jaren zestig inzake het anarchisme verschenen is. De uitgeversnijverheid heeft eens te meer nagenoeg onfeilbaar de specifieke gevoeligheden van een generatie weten te peilen. Toch missen we alvast één soort studies temidden de meest recente publicaties over het anarchisme, met name meer diepgaande historische studies over de anarchistische beweging. Het uitgeversbedrijf is uiteraard al niet zo gehaast om meer gespecialiseerde literatuur op de markt te gooien. Op vlak van geschiedenis zou dit inhouden dat naast de gebruikelijke traditionele historische overzichten ook gedegen deelstudies het licht zouden zien. En in zekere zin gaan de uitgevers nog vrij uit : al bij al is op dit vlak door de vaklui, in casu de historici, in feite nog heel veel te presteren. Als men bijvoorbeeld weet dat voor een land als Nederland dat met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam toch over een enorme rijkdom aan anarchistische archiefmateriaal beschikt, nog niet eens een min of meer afgeronde studie over de nationale, niet zomaar te verwaarlozen, libertaire beweging werd gemaakt, gaat men toch wel eens de wenkbrauwen fronsen. Uiteindelijk werd slechts voor één land, met name Frankrijk, een uitgebreide, diepgaande, wetenschappelijk verantwoorde studie over de anarchistische beweging geschreven. Voor België zijn mij hooguit een drietal onuitgegeven verhandelingen bekend. Vanuit mijn vakopleiding leek mij hier een zekere mogelijkheid weggelegd om tot op zekere hoogte mee te werken aan een kritisch réveil van een aantal anarchistische denkbeelden.

Tot het uiteindelijk onderwerp van deze studie, dat ik liefst op één of andere wijze zag kaderen binnen de Belgische anarchistische beweging, kwam ik, en waarom niet, via de Encyclopedie van de Vlaamse Beweging. Het behoort tot de verdiensten van deze encyclopedie dat zij door haar artikels over onderwerpen waar nauwelijks enige voorstudie over beschikbaar is, vaak een

eerste aanzet tot eigenlijke historische bestudering vormt. Zo ook voor het onderwerp van deze studie.

Ontwaking, aldus Wim Van Rooy in de Encyclopedie van de Vlaamse Beweging, was een "anarchistisch tijdschrift voor kunsten, wetenschappen en sociologie". Een eerste jaargang verscheen te Antwerpen in 1896, om pas in 1901, eveneens te Antwerpen, ~~verder gezet te worden~~, ditmaal tot 1910. Dit "anarchiserende tijdschrift", zoals Wim Van Rooy het ook noemt, zou zich geplaatst hebben in het spoor van Vermeylens Kritiek der Vlaamse Beweging, de nieuwe opkomende Vlaamse literatuur en "samen met Van Nu en Straks een poging geweest zijn om de Vlaamse Beweging in te schakelen in een bredere context." (1)

Ontwaking was dus een "tijdschrift voor kunsten", waaraan blijkbaar nogal wat literatoren zouden meegewerkt hebben, het tijdschrift hoorde met andere woorden ook thuis in naslagwerken over literatuurgeschiedenis. Een steekproef in die richting kende wisselend succes. Een aantal literatuuroverzichten kenden Ontwaking blijkbaar niet of vonden het de moeite niet dit te vermelden. Andere zoals de Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur, bij monde van R. Roemans en H. Van Assche, hebben het over een "literair tijdschrift", dat ook "kritische bijdragen" opnam. Over enige anarchistische tendens of beïnvloeding door Van Nu en Straks gewagen de auteurs van het artikel echter met geen woord. (2) A. Vermeylen in zijn De Vlaamse letteren van Gezelle tot heden en A. De Ridder in La littérature flamande contemporaine 1890-1923 hebben het wel over Van Nu en Straks, maar niet over anarchisme : Ontwaking stelde zich samen met een aantal andere tijdschriften vóór de eerste wereldoorlog op in het spoor

(1) W. VAN ROOY, art. Ontwaking, - Encyclopedie van de Vlaamse Beweging, dl II, p. 1140.

(2) R. ROEMANS en H. VAN ASSCHE, art. Ontwaking, - Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur, dl VI, p. 273; R. ROEMANS, Bibliographie van de moderne Vlaamse literatuur 1893-1930, dl. I, s.l., 1930, p. 71-89, zou trouwens in zijn overzicht van de in Ontwaking verschenen artikels geen enkele bijdrage van een buitenlands anarchist vermelden; evenmin zou hij de periode waarin Ontwaking als strijdblad verscheen (1901-1902) behandelen.

van Van Nu en Straks. (1) R. Lissens daarentegen specificeert : Ontwaking was "vooruitstrevend, vrijzinnig, aanknopen met de extremistische aspecten van Van Nu en Straks". (2) Auteurs van studies die uitsluitend over Van Nu en Straks handelen, diepen de relatie Ontwaking-Van Nu en Straks enigszins uit. A. Van Cauwelaert heeft het over jongeren in Antwerpen rond Ontwaking die het gevoel hadden te behoren tot een jongere generatie dan Van Nu en Straks, met een eigen manier van reageren en eigen verworven inzicht. (3) J. Kuypers van zijn kant gewaagde van het Antwerpse, "jongere, anarchistische Ontwaking ..." of "Antwerpen waar jonge bewonderaars en volgelingen bladen stichten als Ontwaking... (en) op een lager plan denzelfden strijd werd uitgevochten ... (4) De waaijer van opinies inzake Ontwaking, dat volgens Wim Van Rooy toch een anarchistisch blad was, zou niet volledig geweest zijn als wij er ook niet de visie van de anarchistische historiograaf bij uitstek, Max Nettlau, op naketen. En deze bevestigt inderdaad het onvervreemdbaar anarchistisch karakter van Ontwaking, maar ook van Van Nu en Straks : "En Belgique ... il existait de belles revues de langue flamande telles que Van Nu en Straks et Ontwaring (sic) à Anvers" (5) of nog : "Es treten also die Gegend von Lüttich und Antwerpen durch lange Zeitungsserien hervor : was der Ausdauer von ... und einiger junger Flämen zu danken ist." (6)

-
- (1) A. VERMEYLEN, De Vlaamse letteren van Gezelle tot heden, Amsterdam-Brussel, 1949, p. 83; A. DE RIDDER, La littérature flamande contemporaine 1890-1923, Antwerpen, 1923, p. 29.
 - (2) R. LISSENS, De Vlaamse letterkunde van 1870 tot heden, Brussel-Amsterdam, 1974, p. 137.
 - (3) A. VAN CAUWELAERT, Het individualisme van "Van Nu en Straks", - J. MULS, F. TOUSSAINT VAN BOELAERE, E. CLAES, A. VAN CAUWELAERT, Van Nu en Straks, (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Reeks X. Nr 1) Antwerpen e.a., 1944, p. 69.
 - (4) J. KUYPERS, Op ruime banen! De opbloei van onze nieuwe letteren in het Vlaamsche tijdschrift "Van Nu en Straks" (1893-1901), Brussel, 1921, p. 53, 66.
 - (5) M. NETTLAU, Histoire de l'anarchie, Condé-sur-Noireau, 1971, p. 215; Nettlau bedoelde uiteraard Ontwaking.
 - (6) ID., Geschichte der Anarchie, onuitgegeven manuscript, p. 236, 237; zie ook ID., Bibliographie de l'anarchie, New-York, 1968, p. 115.

Erg homogeen kunnen bovengenoemde getuigenissen over Ontwaking niet genoemd worden. Hoe kan het ook anders? Geen enkele van de geciteerde auteurs kon zich baseren op een degelijke voorstudie. Een wetenschappelijk verantwoorde studie van Ontwaking ontbrak nu eenmaal. De reeds vrij belegen licentiaatsverhandelingen van J. Verdonck en T. Pennemans, konden bezwaarlijk deze leemte opvullen. Vooral de bladzijden die de eerste in zijn De sociale en politieke bekommernissen in de Vlaamse literaire tijdschriften sinds "Van Nu en Straks" aan Ontwaking en de beweging rond Ontwaking wijdt, zijn van een bedenkelijk laag peil. (1) De biografie van Penneman over Baekelmans staat op een wat hoger niveau, doch geeft slechts een zeer gedeeltelijk beeld van Ontwaking, waaraan Baekelmans trouwens niet zo lang meewerkte. Overigens gaat ook Penneman vrij anecdotisch tewerk en heeft zijn verhandeling nog het meest belang als bibliografisch instrument. Wel had Penneman het voordeel Baekelmans, één der laatste getuigen uit die tijd, te kunnen interviewen. (2)

Bij de studie van Ontwaking bleek ook hoe nauw verbonden de geschiedenis van Ontwaking wel was met die van de Kapel. Over de Kapel schrijft L. Jansseune in de Encyclopedie van de Vlaamse Beweging dat het "een vergaderplaats van vlaamsgezinde jongeren te Antwerpen omstreeks de eeuwwisseling" was, of nog : het "uniek centrum van progressief intellectueel leven" te Antwerpen, waar de "meeste uiteenlopende onderwerpen uit de toenmalige artistieke, filosofische, en politieke actualiteit" ter sprake kwamen. (3) Slechts eenmaal vonden we in een naslagwerk een vermelding van de Kapel en dan nog wel als vergaderplaats van een "anarchistische groepering" die van daaruit een "vruchtbare activiteit" ontplooid. (4) Ook voor de Kapel bleek uitein-

-
- (1) J. VERDONCK, De sociale en politieke bekommernissen in de Vlaamse literaire tijdschriften sinds "Van Nu en Straks", onuitgegeven licentiaatsthesis, Leuven, 1938, p. 59-69.
 - (2) T. PENNEMAN, Lode Baekelmans. Een literair-biografische studie (1789-1902), onuitgegeven licentiaatsthesis, Leuven, 1958.
 - (3) L. JANSSEUNE, art. Kapel, De, - Encyclopedie van de Vlaamse Beweging, dl I, p. 733.
 - (4) E. WILLEKENS, Sociale tendensen in de Vlaamse literatuur 1885-1914, - J. DHONDT e.a., Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België, p. 457, 459.

delijk nog vrijwel alle historisch onderzoek te verrichten (1) en gezien de nauwe verbondenheid tussen Ontwaking en de Kapel, wilde ik ook de Kapel betrekken in deze studie over Ontwaking. Terzelfdertijd besloot ik ook de periode tussen de eerste reeks van Ontwaking (1896) en de tweede reeks (1901-1910) zo diepgaand mogelijk te gaan bestuderen, teneinde deze deelstudie een zo groot mogelijke continuïteit te bezorgen. Het verhaal zelf neemt een aanvang in 1894 met de oprichting door vrijzinnige, vlaams-gezinde leerlingen aan het Antwerps atheneum van een literaire kring, Elck wat wils, waaruit Ontwaking zou geboren worden. De verdwijning van Ontwaking in 1910 anderzijds leverde meteen ook de eindterm op voor de door ons te bestuderen periode. Voor deze periode (1894-1910) heb ik geprobeerd de beweging die zich te Antwerpen in Ontwaking en de Kapel manifesteerde zo volledig mogelijk te reconstrueren, zowel in haar activiteiten, als in haar ideeëngoed; beide niet in het minst aan de hand van een uitgebreide doorlichting van de spreekbuizen van deze beweging en dan vooral (maar niet alleen) van Ontwaking.

Toch maakt deze bronnenstudie pas het tweede deel uit van deze verhandeling. Ik was er immers van overtuigd dat de resultaten van een bronnenstudie over Ontwaking en de Kapel, hoe haarfijn ook uitgevoerd, slechts volkomen relevant konden zijn, wanneer ze in hun historisch kader werden geplaatst. Dat historisch kader was ongetwijfeld de anarchistische beweging zoals zij zich rond de eeuwende aanbood, niet in het minst in haar beïnvloeding van Franse en Frans-Belgische kunstwereld, evenals van Vlaamse Beweging. Op dit anarchistisch tijdsbeeld wordt in het eerste deel van deze studie ingegaan. In dit eerste deel werd trouwens ook heel wat identificatiemateriaal (inzake personen, tijdschriften en andere) ter voorbereiding van de eigenlijke bronnenstudie verwerkt. De literatuurstudie die, soms aangevuld met wat bronnenonderzoek, aan de basis van dit eerste deel lag, liep niet altijd van een leien dakje. Zoals reeds werd aangeduid wacht de anarchistische beweging voor de meeste landen nog op een afgeronde historische studie. Dit geldt zeer

(?) De korte artikels die R. AVERMAETE bijvoorbeeld wijdde aan de Kapel - vrij recent nog in R. AVERMAETE, Un siècle de mécénat anversois, Brussel, 1913, p. 77-83 -, kunnen bezwaarlijk onder wetenschappelijke literatuur ondergebracht. Veel-
eer gaat het om een soort verhalende gedenkschriften. .../...

zeker voor België. Maar ook een volledige studie over Van Nu en Straks is voorlopig nog een heilzame wens. Een kritische bespreking van het door ons gebruikte bronnenmateriaal anderzijds kan men vinden in het eerste hoofdstuk van het tweede deel. Per slot van rekening kan dit deel dat de eigenlijke bronnenstudie omvat, moeilijk anders dan beginnen met een reflexie over de mogelijkheden, de besprekingen, het gebruik van dit bronnenmateriaal. Voor een verdere indeling van deze verhandeling kan ik tenslotte verwijzen naar de respectieve inleidingen van beide delen.

Dat deze studie uiteindelijk vrij dik is uitgevallen heeft velerlei redenen. Waar ik in het begin dacht dat Ontwaking alleen onvoldoende stof zou bieden voor een licentiaatsverhandeling en om die redenen ondermeer ook de Kapel in deze studie opnam, bleek naarmate de werkzaamheden vorderden het tegendeel waar te zijn. Bovendien heb ik het op prijsgesteld bijvoorbeeld de inhoudelijke doorlichting van Ontwaking vrij uitgebreid aan te pakken. Dit leek mij een eerste maal gerechtvaardigd omwille van het ontbreken van nagenoeg elke historische monografie op dat gebied. Maar even geldig was het argument dat de anarchistische denkbeelden al bij al, zeker in vergelijking met het marxisme, niet zo bijster uniform of homogeen zijn, zodat een vergaande synthetisering allicht de eigenheid van de gedachten-gang, de typische stijl, maar ook het peil van redeneren van de Antwerpse anarchistten het nodige geweld zou aandoen. Uiteindelijk bood een iets dichtter aanleunen bij de bronnen mijns inziens hier een grotere waarborg voor een meer levende geschiedenis.

.../...Als bron zijn zij dus niet te verwaarlozen, niet in het minst omdat R. Avermaete diverse Kapel-mensen van dichtbij heeft gekend.

Wat graag dank ik hier tenslotte de mensen die het mogelijk maakten dat ik deze verhandeling (en ook de periode uit mijn leven eraan gespendeerd) tot een min of meer goed einde bracht. Zo wil ik de prof. De Schryver, die mijn promotor was, bedanken, evenals de mensen die hem wetenschappelijk bijstonden of bijstaan : Denise Keymolen en Jozef Mampuys. Prettig werken was het op het Centrum in het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven in het gezelschap van Wim Van Rooy en diens collega's Laetitia Jansseune en Gilberte, van wie ik de achternaam niet ken. Terloops wil ik hier alle mensen bedanken die mij in de toch niet weinig talrijke archieven en bibliotheken die ik bezocht, met mijn opzoeken geholpen hebben. Walter Ressler mag ik hier evenmin vergeten : met veel belangstelling voor de 'exploten' van zijn anarchistische overgrootvader Victor Ressler, de grote man achter Ontwaking, stelde hij mij al wat nog over bleef aan persoonlijk archief ter beschikking. Heel graag bedank ik bovendien, omdat zij deze 'veruitwendiging' praktisch, financieel, intellectueel en niet in het minst emotioneel mogelijk maakten : mijn moeder en mijn vader, Ann, mijn broers en zussen, waarvan het aantal in de loop der jaren is toegenomen, Frank, Marijke, Lutje, Greet en Patrick; maar evenzeer de 'andere' vrienden (al of niet kotgenoten toen de laatste loodjes heel zwaar wogen) bedank ik, Frank, Mark, Axel, Johan, Lut, Christine, Rony. En deze dankbetuigingen kunnen onmogelijk exhaustief zijn...

BIBLIOGRAFIEI. BRONNENA. Onuitgegeven bronnen

ARCHIEF EN MUSEUM VOOR HET VLAAMSE CULTUURLEVEN ANTWERPEN.

De mappen met briefwisseling, documenten en knipsels inzake Alvoorder, L. Augustijns, L. Baekelmans, R. Baseleer, E. de Bom, J. de Bom, W. Bonto Van Bijleveld, P. Buschmann, A. Buysse, C. Buysse, E. Charlet, H. Coopman, C. Cornelissen, D. Coster, S. Van Daëlen, (F. Delvaux), A. Delen, H. Denis, A. Deswarte, F. Domela Nieuwenhuis, F. Van Eeden, G. Eekhoud, J. Eelen, Elck wat wils, W. Elsschot(Alf. (De Ridder), F. Franck, L. Franck, J. Frère, W. Gijssels, J. Greshoff, J.I. de Haan, T. van Hamberg, P. Hamelius, E. Hansen, A. Hegenscheidt, H. Heijermans, E. de Herdt, J. L'Hermitte, J. Hinderdael, F. Huygelen, E. Joris, J. Judels, B. Judels-Kamphuyzen, de Kapel, P. Kenis, W. Kloos, L. Krijn, Kunst van Heden, Kwartet-Kapel, A. De Laet, P. van Langendonck, E. Larock, A. de Lattin, C. Lemonnier, E. Levering, W. Loeb, J. MacLeod, O. Maus, K. Mertens, J. Mesnil (J. Dwelshauvers), V. de Meyere, A. Moortgat, L. Mortelmans, L. Muyschondt (V. Ressler), F. Mynssen, L. Van Nerum, M. Nettleau, M. Nijkerk, J. Van Nijlen, W.G. van Nouhuys, G. Van Oest, K. van den Oever, E. Van Offel, L. Ontrop, Ontwaking, Onze Vlagge, J. Van Overloop, E. Picard, H. Van Puymbrouck, H.P.G. Quack, E. Reclus, V. Ressler, A. De Ridder, L. Van Riel, H. Robbers, M. Sabbe, F. Sano, J. Schaepe, G. Schamelhaut, H. De Schutter, E. Secelle, L. Simons, O. Six, A. Soep, R. Stijns, S. Streuvels (F. Lateur), S. Tolkowsky, P.J. Troelstra, W. Vaes, H. van de Velde, E. Vandervelde, A. Verbeeck-De Swert, E. Verhaeren, G. Vermeersch, A. Vermeulen, H. Verriest, B. van der Voo, R. Whotries (R. Hollanders), C. Wildiers, K. van de Woestijne.

De briefwisseling van de Van Nu en Straksers. Geïnteriseerd door het Centrum voor de studie van het Vlaams cultuurleven vanaf het begin van de 18e eeuw.

INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS AMSTERDAM.

M. NETTLAU. Geschichte der Anarchie, onuitgegeven manuscript.

PERSOONLIJK ARCHIEF WALTER RESSELER.

STADSARCHIEF ANTWERPEN.

M.A. 27/6. Algemeen bestuur. Allerlei Zaken 1896-1908, 23°
(5 en 5bis).

B. Uitgegeven bronnen

1. Periodieke bronnen

Alvoorder. Antwerpen, 1900-1901.

De Galeiboef. Antwerpen, 1901.

De Jonge Kater. Schaarbeek, 1900.

De Koophandel van Antwerpen. Antwerpen, 1896.

Le Matin. Antwerpen, 1901-1904.

Nieuw Leven. Gent, 1907-1909.

De Noodkreet. Antwerpen, 1901.

De Opstandeling. Antwerpen, 1894.

Ontwaking. Antwerpen, 1896; 1901-1909.

Ontwaking en Nieuw Leven. Antwerpen, 1910.

Onze Vlagge. Antwerpen, 1897-1899.

Le Réveil des Travailleurs. Liège, 1901-1902.

Tybaert De Kater. Antwerpen, 1896.

Vlaamsch en Vrij. Antwerpen, 1895-1896.

De Vlaamsche Gazet van Brussel. Brussel, 1905.

Voorwaarts. Antwerpen, 1900.

Voorwaarts. Antwerpen, 1908.

Voorwaarts. Antwerpen, 1900.

De Vrije Pen. Antwerpen, 1895.

De Vrije Socialist. Amsterdam, 1901.

Het Weekchrift voor Vlaanderen. Antwerpen, 1902.

2. Niet-periodieke bronnen

- J. ANDRIES. Over levensopvatting. (Boekerij Ontwaking.) Antwerpen, 1902.
- R. AVERMAETE. Bij de restauratie van de Landschot-kapel. Drie generaties hedendaagse kunstgeschiedenis. - Antwerpen, Tijdschrift der Stad Antwerpen. 1960, dl VI, nr 2, p. 75-79.
- R. AVERMAETE. Herinneringen uit het kunstleven. Dl II : Tochten in de artistieke jungle. Brussel, s.d.
- R. AVERMAETE. Un siècle de mécénat anversois. Brussel, 1973.
- R. AVERMAETE. Verdwenen figuren. - Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. 1968, dl XXX, nr 2, p. 5-9, 23-33.
- L. BAEKELMANS. De idealisten. Amsterdam, 1918.
- L. BAEKELMANS. De mannen van Elck wat wils. Amsterdam, 1924.
- L. BAEKELMANS. In de spiegelbollen. Hasselt, 1964.
- L. BAEKELMANS. Marieke van Nijmegen. Antwerpen, 1924.
- L. BAEKELMANS. Ontmoetingen. Leuven, 1951.
- L. BAEKELMANS. S. Strauvels. - De Vlaamsche Arbeid. 1922, dl XII, nr 1, p. 7.
- L. BAEKELMANS. Vermeulen zestig!, - Gedenkboek A. Vermeulen. Aangeboden aan August Vermeulen ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 12 mei 1932. Brugge, 1932. p. 45-46.
- L. BAEKELMANS. 50 jaar geleden overleed Leo Van Nerum. Vlaams schrijver voor de jeugd. Verbleekt portret. - Echo. Dl XII, nr 3, p. 121-123.
- R. BECKERS, L. JANSSEUNE, J. PLISSENS, W. VAN ROOY. De wereld van "Van Nu en Straks". Briefwisseling 1890-1901. (Fonds voor kollektief fundamenteel onderzoek. Centrum voor de studie van het Vlaams cultuurleven vanaf het begin van de 18e v.z.w.) 3 dln. Antwerpen, 1975-
- Beknopt verslag over het 50-jarig bestaan van het Boekdrukkers-verbond van Antwerpen en de feestelijkheden ter dezer gelegenheid ingericht. s.l., 1906.
- A. CORNETTE. - In memoriam Frans Franck. Antwerpen, 1933, p. 1-29.
- J. CRICK. Karel Van den Oever gevierd. Enkele beschouwingen. - Ons volk ontwaakt, 10-10-1926, p. 642-644.

- E. DE BOM. Stijn Streuvels en de heide. - Autotouring. Tijdschrift van de Touring club van België. 1947, dl LIII, nr 20, p. 232-4.
- A. DE LATTIN. De Godshuizen der Falconruï. - Het handelsblad, 29-8./5-9-1937.
- A. DE LATTIN. Sinjorenstad. Antwerpen rond de jaren '80 tot 1900. Antwerpen e.a., 1942.
- A. DELEN. De Kapel. Eenige herinneringen. - Lode Baekelmans ter eere 1945. Dl. II, Antwerpen, 1946, p. 144-151.
- A. DELEN. Richard Baseleer. - Elseviers geïllustreerd maandschrift. 1916, dl XXVI, nr 1, p. 1-20.
- A. DELEN. - Het Tooneel, 25-2-1939.
- A. DELEN. In memoriam Dr. Paul Buschman 1877-1924. S.l., 1924.
- A. DELEN. In memoriam R. Baseleer 1867-1951. - Vooruit, 4-1-1952.
- De Nieuwe Gazet, 7-12-33, p. 1.
- De odyssee van den Knjas Pomtemkin. Naverteld uit het dagboek van Kirill. Lid van het revolutionaire scheepskomitee. ('t Kersouwke.) Antwerpen, 1906.
- DE OUDE HEER PEETERS. De Tjeppen. M'n Souvenirs. - Carolus, 13/20/27-6-1912.
- A. DE RIDDER. Paul Kenis. Antwerpen, 1934.
- A. DE RIDDER. Richard Baseleer 1867-1951. Brussel, 1952.
- O. DE SMEDT. De Vlaamsche Bond en zijn voorgangers. Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse studentenkringen aan het Koninklijk Atheneum te Antwerpen (1883-1914). Antwerpen, 1954.
- P. DE WITTE. De geschiedenis van "Vooruit" en de Gentsche Socialistische beweging sedert 1870. Gent, 1898.
- De zaak Edward Joris. Uitgegeven door het Antwerpsche comiteit ter bevrijding van onzen landgenoot 8 januari 1906. S.l., 1906.
- L. FRANCK. Vermeulen en de Vlaamsche Beweging. Eenige herinneringen. - Gedenkboek Vermeulen. Aangeboden aan August Vermeulen ter gelegenheid van zijn zestigsten verjaardag 12 mei 1932. Brugge, 1932, p. 151-154.
- F. FRANCKEN. Bij de dood van Richard Baseleer, schilder van Antwerpen en van de Schelde. - De Volksgazet, 27-12-1951.
- M. GEVERS. Ontstaan en werken van de maatschappij der Nieuwe Concerten. - De maatschappij der Nieuwe Concerten 1903-1928. Antwerpen, 1928.

- F. GILLIAMS. Historiek van het Boekdrukkersverbond van Antwerpen. Eene bijdrage tot de geschiedenis der vakbeweging in Antwerpen 1856-1906. Antwerpen, 1907.
- In memoriam Jef Van Overloop. - Vooruit, 6-10-1949.
- J.C./ldk. Kroniek. Anarchisten in een Kapel. (N.I.R. 14-12-1948) Stadsarchief Antwerpen. M.A. 5281.
- W. KONINCKX. Dertig jaren in den dienst van de kunst. Overzicht van de werking van Kunst van Heden van de stichting af tot 1935, met systematische en samenvattende tabellen voor M. Gevers. Antwerpen, 1935.
- W. KONINCKX. Une nouvelle écrasante. Mort de M. François Franck. - Le matin, 24-3-1932.
- L. KRIJN. Lode Baekelmans en het Antwerpsch milieu. - Onze Tijd, 1-10-1939, p. 157-9.
- Letterkundige bundel van Elck wat Wils. Antwerpen, 1895.
- Lode Baekelmans gehuldigd. Een gesprek met de jubilaris. De ontvangst ten stadhuiize. - De Maesbode, 1-6-26.
- J. MESNIL. De anarchistische beweging. (Boekerij Ontwaking.) Antwerpen, 1900.
- J. MESNIL. Le mariage libre. (Bibliothèque des Temps Nouveaux. Nr 24) Brussel, 1901.
- J. MESNIL. Le mouvement anarchiste. (Bibliothèque des Temps Nouveaux. Nr 9) Brussel, 1897.
- R. MICHELS. Over den tegenwoordigen toestand van het socialisme in Duitschland. (Boekerij Ontwaking.) Antwerpen, 1907.
- M. NIJKERK. Hommage à E. Zola. Une voix sémite dans l'affaire Dreyfus. Antwerpen, 1898.
- M. NIJKERK. Hulde aan E. Zola. Een semietenstem in de zaak Dreyfus. Antwerpen, 1898.
- S. RABAUW. Eene toekomst. - De Violier, 20-2-1900, p. 38-40.
- V. RESSELER. Een halve eeuw geleden. - Lode Baekelmans ter eere 1945. Dl. I, Antwerpen, 1946, p. 42-43.
- V. RESSELER. Het jubileum van Lode Baekelmans. Een huldiging bij zijn zestigste verjaring. Letterkundig leven te Antwerpen. - Het Laatste Nieuws, 24-1-1939.
- MUIJ. In memoriam R. Baseleer te Genève overleden. Herinneringen aan de Eenigen. - De Nieuwe Gazet, 3-1-1952.
- G. SCHAMELHOUT. Uit de jaren 1892-1901. - Gedenkboek A. Vermeylen. Aangeboden aan August Vermeylen ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 12 mei 1932. Brugge, 1932, p. 111-16.

- E. SECELLE. De mannen van de Kapel. - Sodipa, 9-9-1960, p. 233-234.
- M. STIRNER. De Eenige en z'n eigendom, vert. J. LANSSEN. ('t Kersouwke.) Antwerpen, 1907.
- ID. Het Leugenachtig Principe onze opvoeding of 't Humanisme en Realisme, vert. J. LANSSEN. ('t Kersouwke.) Antwerpen, 1907.
- Ten huize van Lode Baskelmans, (B.R.T. Televisie) Stadsbibliotheek Antwerpen.
- Uit de oude doos. Communisten te Antwerpen. - De Volksgazet, 6-8-1919.
- K. VAN DEN OEVER. Geestelijke peilingen. Roermond, s.d.
- F. VAN EEDEN. Dagboek 1878-1923, uitg. H. VAN TRICHE. D1 II : 1901-1910. Culenburg, 1971.
- E. VAN OFFEL. Antwerpen 1900. Antwerpen, 1950.
- J. VAN OVERLOOP. In den beginne was de Kapel. - In memoriam Frans Franck. Antwerpen, 1933, p. 58-9.
- F. VERACHTERT. Karel Van den Oever (1879-1926). Antwerpen e.a., 1937.
- A. VERMEYLEN. De kunst in de vrije gemeenschap. - ID. Verzameld werk. D1 II : Verzamelde opstellen I en II. Beschouwingen. Leven en werken van jonker Jan van der Noot. Brussel, 1951-55, p. 28-43.
- A. VERMEYLEN. Het tooneel in de kerk (oorsprong van 't nieuwe drama). - (Vrije Hoogeschool van Brussel. Hooger onderwijs voor het volk 1900-1901.) Brussel, 1901.
- A. VERMEYLEN. Kritiek der Vlaamse beweging. ID., Verzameld werk, d1 II, Brussel, 1951, p. 44-82.
- Vlaamsche literatuur-geschiedenis op zijn Fransch! - De Week, 22-4-1911, p. 2-3.
- H. WIESSING. E. Joris op 20 december 1957 te Antwerpen op 82-jarige leeftijd overleden. - De Groene Amsterdammer, 25-1-1958, p. 3, 8.

II. WERKEN EN ARTIKELS

- J. ADRIAENS. Lode Baekelmans. Leven en werk 1903-1930, onuitgegeven licentiaatsthesis. Leuven, 1965.

Alfabetische catalogus van de boeken en brochures van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, 12 dln. Boston, 1970.

- P. ARENTS. Werk van Lode Baekelmans. Bibliografie. - Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. 1954, nr 4, p. 483-729.

- P. ARENTS. Werk van Lode Baekelmans. Addenda. - Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. 1959, nr I, p. .

- H. ARVON. L'anarchisme. Paris, 1974.

- H. AVRON. Art. Anarchisme. - Encyclopaedia universalis. Dl I, p. 988-991.

- P. AUBERY. L'anarchisme des littérateurs au temps du symbolisme. - Le mouvement social. 1969, nr 69, p. 21-34.

- P. AVRICH. Kropotkins ethisch anarchisme. - F. BOENDERS e.a. De volle vrijheid. Brussel, 1976, p. 41-76.

- J. BAERS e.a. Lectuur-repertoire. 3 dln. Antwerpen, 1952-4.

Biographie nationale de Belgique. 28 dln. Brussel, 1866-1944. Supplément. Dl. XXIX-, Brussel, 1957- .

- H. BLOCK. Bibliographisches Versuch zur Geschichte der Anarchismus und Anarcho-syndikalismus in Deutschland. - Jahrbuch Arbeiterbewegung. Dl I, Frankfurt, 1973.

Brockhaus Enzyklopädie. 24 dln. Wiesbaden, 1966-1976.

- B. BYMHOLT. Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland. 2 dln. Amsterdam, 1976.

- J. CAROLL. Max Stirner. - F. BOENDERS e.a. De volle vrijheid. Brussel, 1976, p. 78-100.

- G. COLE. History of social thought. Dl II : Marxism and anarchism 1850-90. London, 1957.

- A. CONSTANDSE. Anarchisme van de daad. Groningen, 1975.

- A. CONSTANDSE. F. Domela Nieuwenhuis en het anarchisme in Nederland. - F. BOENDERS e.a. De volle vrijheid. Brussel, 1976, p. 115-138.

- A. CONSTANDSE. Grondslagen van het anarchisme. Groningen, 1976.

- H. DE BORGER. Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers. Repertorium 1794-1914. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen. Nr 49) Leuven-Paris, 1968.

- H. DE BUCK. Bibliografie der geschiedenis van Nederland. Leiden, 1968.
- W. DEHENIN. Het muziekleven in de XIXde eeuw. - Bouwstoffen voor de geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw. Instellingen-economie-kunstuur. (Genootschap voor Antwerpse geschiedenis. IV) Antwerpen, 1964, p. 384-401.
- A. DE JONG. De spoorwegstakingen van 1903. Heemstede, 1953.
- A. DE JONG. Domela Nieuwenhuis. Den Haag, 1972.
- F. DE JONG, EDZ. Anarchisme en produktieve associatie. - J. BEZEMER e.a. Anarchisme, een miskende stroming? Amsterdam, 1967, p. 54-83.
- R. DE JONG. Le mouvement libertaire aux Pays-Bas. - Le mouvement social. 1973, nr 83, p. 167-180.
- R. DE JONG. Ontstaan, groei en ontwikkeling van het anarchisme. - J. BEZEMER e.a. Anarchisme, een miskende stroming? Amsterdam, 1967, p. 17-53.
- J. DE MEUR. L'anarchisme en Belgique ou la contestation permanente. Brussel, 1970.
- A. DEPREZ. Licentiaatswerken en doctoraten over Nederlandse, algemene en vergelijkende literatuurstudie. Systematisch overzicht van de aan de Belgische universiteiten voorgelegde verhandelingen 1934-1975. (Seminarie voor Nederlandse literatuurstudie van de Rijksuniversiteit te Gent.) Gent, 1976.
- A. DE RIDDER. La littérature flamande contemporaine 1890-1923. Antwerpen, 1923.
- E. DE SEYN. Dictionnaire bibliographique des sciences, des lettres et des arts en Belgique. 2 dln. Brussel, 1935-1936.
- E. DE SEYN. Dictionnaire des écrivains belges. 2 dln. Brugge, 1930-31.
- J. DE VRANKRIJKER. Onze anarchisten en utopisten rond 1900. Bussum, 1972.
- L. DE WACHTER. Repertorium van de Vlaamse gouwen en gemeenten. 6 dln. Antwerpen, 1942-1953.
- D. DE WEERDT. De Belgische socialistische arbeidersbeweging op zoek naar een eigen vorm 1872-1880. Antwerpen, 1972.
- D. DE WEERDT. De meestendeel onrichting van de B.W.F. 1876-1885. - J. DHONDT e.a. Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België. Antwerpen, 1960, p. 309-317.

- J. DHONDT. De socialistische beweging 1856-1875. - J. DHONDT e.a. Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België. Antwerpen, 1960, p. 229-246.
- Dictionary of the history of ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas. 4 dln. New York, 1968-1974.
- Dictionnaire biographique des artistes belges de 1830 à 1970. S.l., 1978.
- Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français. o.l.v. J. MAITRON en M. EGROT. Paris, 1964- .
- Dizionario Biografico degli Italiani. Roma, 1960- .
- E. DOLLEANS. Histoire du mouvement ouvrier. D1 II : 1871-1936. Paris, 1939.
- H.J. ELIAS. Geschiedenis van de Vlaamse gedachte 1780-1914. D1 IV : Taalbeweging en cultuurflamingantisme. De groei van het Vlaamse bewustzijn 1833-1914. Antwerpen, 1971.
- Enciclopedia universal ilustrada Europeo-Americana. 70 dln. Madrid e.a., -1930. Apendice. 10 dln. Madrid e.a., 1930-1933.
- Encyclopaedia universalis. 20 dln. Paris, 1974-1975.
- Encyclopedia Americana. International Edition. 30 dln. New York, 1972.
- Encyclopedie van de Vlaamse Beweging. 2 dln. Telt-Utrecht, 1973-1975.
- Ferdinand Domela Nieuwenhuis Archief. Inventaris. Amsterdam, 1956.
- H. GAUS. Het socioculturele leven in België. Literatuur en kunst 1844-1895. - J. VAN HOUTTE e.a. Algemene geschiedenis der Nederlanden. D1 XII : Nederland en België 1840-1914. Eerste helft. Haarlem, 1977, p. 191-208.
- H. GAUS en A. VERMEERSCH. Repertorium van de Brusselse pers (1789-1914). 2 dln. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen. Nr 50) Leuven-Paris, 1968.
- Grote Winkler Prins Encyclopedie. 20 dln. Amsterdam-Brussel, 1973-75.
- D. GUERIN. L'anarchisme. De la doctrine à l'action. Saint-Amand, 1973.
- G. GURVITCH. Proudhon. Paris, 1965.
- G. HARMSSEN. Idee en beweging. Bibliografische aanwijzingen bij de studie en het onderzoek van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Nijmegen, 1972.

- M. HEGENSCHIEDT - HEYMAN. Leven met een schrijver. Biografie van Alfred Hegenscheidt volgens mémoires van Madeleine Hegenscheidt - Heyman en met editie van onuitgegeven dokumenten, uitg. R. VERVLIET. Antwerpen, 1977.
- E.W. HERBERT. The artist and social reform in France and Belgium 1885-1898. New Haven, 1961.
- Index of the archives and collections in the international institute of social history. Amsterdam, 1968.
- International Encyclopedia of the social sciences. 17 dln. S.l., 1968.
- R. JANS. Tolstoj in Nederland. Bussum, 1952.
- L. JANSSEUNE en R. VERVLIET. Stijn Streuvels in Van Nu en Straks. - Dietsche Warande en Belfort. 1971, d1 CXVI, nr 8, p. 38-88.
- Klapper op het bezit. Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven. Antwerpen, 1973.
- M. KNOEK. Félix Fénéon en het anarchisme. - Maatstaf. 1976, d1. XXIV, nr 8-9, p. 139-144.
- G. KNUVELDER. Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde, van de aanvang tot heden. 4 dln. 's Hertogenbosch, 1970.
- E. KUMMER. Alexander Cohen als anarchist. - Maatstaf. 1976, d1. XXIV, nr 8-9, p. 123-133.
- J. KUYPERS. Op ruime banen! De opbloei van onze nieuwe letteren in het Vlaamsche tijdschrift "Van Nu en Straks" (1893-1901). Brussel, 1921.
- M. LAMBERTY. Lodewijk De Raet. Een levensbeeld. Hasselt, 1961.
- A. LEHNING. Bakoenin. - F. BOENDERS e.a. De volle vrijheid. Brussel, 1976, p. 21-40.
- A. LEHNING. Cornelissen, Christiaan. - Mededelingenblad. Sociaal historische studiekring. 1955, nr 6, p. 6-11.
- R. LISSENS. De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden. Brussel-Amsterdam, 1974.
- R. LISSENS. Het geestesleven. 1789-1940. - Geschiedenis van Vlaanderen. D1 VI, Antwerpen, 1936, p. 333-392.
- J. LOUIS. Histoire du mouvement anarchiste liégeois (1887-1914), onuitgegeven licentiaatsthesis. Liège, 1975.
- J. MAITRON. Anarchisme. Bulletin bibliographique. - Le mouvement social. 1969, nr 69, p. 109-120.

- J. MAITRON. Bulletin anarchiste. - Le mouvement social. 1973, nr 83, p. 73 e.v.
- J. MAITRON. Compléments à une bibliographie de l'anarchisme français. - Le mouvement social. 1966, nr 56, p. 112-120.
- J. MAITRON. L'anarchisme français, 1945-1965. - Le mouvement social. 1965, nr 50, p. 97-110.
- J. MAITRON en A. DROGUET. La presse anarchiste française de ses origines à nos jours. - Le mouvement social. 1973, nr 83, p. 9-22.
- J. MAITRON. Le mouvement anarchiste en France. 2 dln. Parijs, 1975.
- J. MAITRON. Un "anar", qu'est-ce que c'est? - Le mouvement social. 1973, nr 83, p. 23-45.
- K. MARX. Kritiek des Gothaer Programms. - Marx-Engels-Werke. Bd 19, Berlijn, p. 11-32.
- J. MERTENS. Louis Franck tot 1918. Jurist en liberaal Vlaams politicus, onuitgegeven licentiaatsthesis. Leuven, 1975.
- P. MILZA en M. BENTELI. Le fascisme au XXe siècle. Paris, 1973.
- Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur. 9 dln. Gent, 1963-1977.
- A. MOMMEN. Het Belgisch socialisme. Ontstaan, ontwikkeling en betekenis van het reformisme in de Belgische arbeidersbeweging (1890-1914), onuitgegeven doctoraats-thesis. Dl III : De triomf van het opportunisme en het reformisme 1899-1914. Dl IV : Theoretische Conclusies. Bibliografie. Brussel, 1976.
- J. MONFERIER. Symbolisme et anarchie. - Revue d'histoire littéraire de la France. 1965, dl LXV, nr 2, p. 233-238.
- G. NABRINK. Seksuele hervormingen in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (N.M.B.) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervormingen (N.V.S.H.) 1881-1971. Nijmegen, 1978.
- Nationaal biografisch woordenboek. Brussel, 1964- .
- M. NETTLAU. Bibliographie de l'anarchie. New York, 1968.
- M. NETTLAU. Geschichte der Anarchie. Dl II : Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin. Seine historische Entwicklung den Jahren 1859-1880. Dl III : Anarchisten und Sozial-revolutionäre. Die historische Entwicklung des Anarchismus in den Jahren 1880-1886. Glashütten, 1972.

- M. NETTLAU. Histoire de l'anarchie, Condé-sur-Noireau, 1971.
- C. OUKHOW. Documents relatifs à l'histoire de la première internationale en Wallonie. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen. Nr 47) Leuven-Paris, 1967.
- M. OUKHOW. Het anarchisme in België. - F. BOENDERS e.a. De volle vrijheid. Brussel, 1976, p. 139-168.
- T. PENNEMAN. Lode Baekelmans, Een literair-biografische studie (1789-1902), onuitgegeven licentiaatssthesis. Leuven, 1958.
- H. RAMAER. De piramide der tirranie. Anarchisten in Nederland. Amsterdam, 1977.
- H. RAMAER. Van Domela tot Provo. Anarchisme in Nederland. - Maatstaf, 1976, dl XXIV, nr 8-9, p. 147-156.
- A. RESZELER. L'esthétique anarchiste. Parijs, 1973.
- P. RIJCKMANS. Drukkers en pers te Mechelen (1773-1914). (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen. Nr 70) Leuven-Paris, 1972.
- R. ROEMANS. Bibliographie van de Moderne Vlaamse literatuur 1893-1930. Dl I, s.l., 1930.
- J. ROGIER. De geschiedschrijver des rijks en andere socialistten. Politieke portretten. Dl I, Nijmegen, 1979.
- J. ROMEIN en A. ROMEIN - VERSCHOOR. Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de apostel der arbeiders (1846-1919). - Erf-laters van onze beschaving. Amsterdam, 1959, p. 795-816.
- A. RUETER. De spoorwegstakingen van 1903, een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland. Leiden, 1935.
- G. RUNKLE. Anarchism, old and new. New York, 1972.
- M. RUTTEN. De cultuurstromingen in België. - J. VAN HOUTTE e.a. Algemene geschiedenis der Nederlanden. Dl XI : Van liberaal naar sociaal getijd 1885-1914. Antwerpen e.a., 1956, p. 222-250.
- A. SCHANER. Contribution à l'histoire du mouvement anarchiste en Belgique de 1880 à 1894, onuitgegeven licentiaatssthesis. Brussel, 1965.
- B. SCHAPER. Anarchisme en socialisme. - J. BEZEMER e.a. Anarchisme, een miakende stroming? Amsterdam, 1967, p. 84-111.
- G. SCHMOOK. De regenboog van "Leie" tot "Schelde". - Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. 1971, p. 339-355.

- G. SCHMOOK. De regenboog van "Leie" tot "Schelde". - Antwerpen. Tijdschrift der stad Antwerpen. 1972, dl XVIII, nr 1, p. 8-15.
- G. SCHMOOK. Motieven van en uitzichten op het literaire leven in XIXe. - Bouwstoffen voor de geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw. Instellingen-economie-kultuur (Genootschap voor Antwerpse geschiedenis. IV) Antwerpen, 1964, p. 331-383.
- G. SCHMOOK. Stap voor stap langs kronkelwegen. Gedenkschriften. Antwerpen, 1976.
- L. SOURIE. "Van Nu en Straks", historiek en betekenis. S.l., 1953.
- L. SOURIE. Vlaams letterkundig Lexicon. Komen, 1951.
- The New Encyclopedia Britannica. 30 dln. Chicago e.a., 1974.
- F. TOUSSAINT VAN BOELAERE. Inleiding tot "Van Nu en Straks". - J. MULS e.a. Van Nu en Straks. (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Reeks X. Nr 1) Antwerpen, 1944, p. 21-33.
- A. VAN CAUWELAERT. Het individualisme van "Van Nu en Straks". - J. MULS e.a. Van Nu en Straks. (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Reeks X. Nr 1) Antwerpen, 1944, p. 53-72.
- F. VAN DEN WIJNGAERT. De Schilderkunst in de XIXde eeuw. - Bouwstoffen voor de geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw. Instellingen-economie-kultuur. (Genootschap voor Antwerpse geschiedenis. IV) Antwerpen, 1964, p. 303-330.
- E. VANDERVEKEN. Het anarchisme in het jeugdwerk van A. Vermeylen, onuitgegeven licentiaatsthesis. Brussel, 1969.
- K. VAN ISACKER. De Antwerpse dokwerker, 1830-1940. Antwerpen, 1966.
- A. VAN LAAR. Geschiedenis van de arbeidersbeweging te Antwerpen en omliggende. Antwerpen, 1926.
- W. VAN ROOY. De enigmatische Jan Eelen (1877-1970). - Dietsche Warande en Belfort. 1977, dl CXXII, nr 1, p. 48.
- W. VAN ROOY. Het tijdschrift "Ontwaking". (B.R.T. 3. Woord, Essay 3. Het anarchisme in de wetenschap, literatuur en de sociale geschiedenis, 19-10-1976).
- W. VAN ROOY. Jacques Mesnil. Een vergeten Belgisch anarchist. (B.R.T. 3. Woord, Essay 3. 19-10-1976).
- W. VAN ROOY. L'agitation étudiante et la fondation de l'université nouvelle en 1894. - Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis. 1976, dl VII, nr 1-2, p. 197-241.

- J. VERDONCK. De sociale en politieke bekommernissen in de Vlaamse literaire tijdschriften sinds "Van Nu en Straks", onuitgegeven licentiaatsthesis. Leuven, 1938.
- J. VERHELST. De Antwerpse drukkerijen 1794-1914. Antwerpen, 1966.
- A. VERMEYLEN. De Vlaamse letteren van Gezelle tot heden. Amsterdam-Brussel, 1949.
- S. VERVAECK. Inventaire des Archives du ministère de la justice, administration de la sûreté publique (police des étrangers), dossiers généraux (régime français à 1914). (Archives générales du Royaume) Brussel, 1968.
- E. VOORDECKERS. Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914). (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen. Nr 35). Leuven-Paris, 1964.
- H. WEDMAN. Christiaan Cornelissen, syndicalist. - Maatstaf. 1976, dl XXIV, nr 8-9, p. 112-132.
- A. WESTERLINCK. De wereldbeschouwing van August Vermeylen. Antwerpen, s.d.
- E. WILLEKENS. Sociale tendensen in de Vlaamse literatuur 1885-1914. - J. DHONDT e.a. Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België. Antwerpen, 1960, p. 453-462.
- A. WILLEMSSEN. De Vlaamse beweging. Dl I : Van 1830 tot 1914. (Twintig eeuwen Vlaanderen. Dl IV) Hasselt, 1974.
- Winkler Prins Encyclopaedie. 18 dln. Amsterdam-Brussel, 1947-1955.
- G. WOODCOCK. Anarchism, a history of libertarian ideas and movements. Harmondsworth, 1963.

AFKORTINGEN

- A.G.N. : Algemene geschiedenis der Nederlanden
- A.M.V.C. : Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven.
- B.N. : Biographie nationale de Belgique
- B.T.N.G. : Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis
- B.W.P. : Belgische Werkliedenpartij.
- Catalogus I.I.S.G. : Alfabetische catalogus van de boeken en brochures van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam.
- C.G.T. : Confédération Générale du Travail
- D.H.I. : Dictionary of the history of ideas
- D.B.I. : Dizionario biografico degli Italiani
- D.B.M.O.F. : Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français.
- E.A. : The Encyclopedia Americana International Edition
- E.B.M. : The New Encyclopaedia Britannica
- E.S.R.I. : Etudiants socialistes révolutionnaires internationalistes
- E.U. : Encyclopaedia universalis
- E.V.B. : Encyclopedie van de Vlaamse Beweging
- G.C.L. : Groupement communiste libertaire
- G.GB. : Gemeenschappelijk Grondbezit
- G.U.A. : Gemeentelijke Universiteit Amsterdam
- G.W.P. : Grote Winklerprins Encyclopedie
- I.A.M.V. : Internationale Anti-Militaristische Vereniging.
- I.C.H.G. : Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis
- I.I.S.G. : Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
- Mededelingenblad : Mededelingenblad. Sociaal historische Studiediekring of Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis.
- M.E.W. : Marx-Engels-Werke.
- M.S. : Le mouvement social
- N.B.W. : Nationaal biografisch woordenboek
- N.A.S. : Nationaal Arbeids-Secretariaat.
- N.V.V. : Nederlands Verbond van Vakverenigingen
- R.H.L.F. : Revue d'histoire littéraire de la France
- S.A.A. : Stadsarchief Antwerpen

S.D.A.P. : Sociaal-Democratische Arbeiderspartij.
S.D.B. : Sociaal-Democratische Bond
Verslagen : Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaam-
se Academie voor Taal- en Letterkunde

ERRATA

- p.XXIV r. 5 M. HEGENSCHIEDT-HEYMAN, Leven met... moet op p.XIX r. 8..
- p. 10 r. 20 De anarchis-
- p. 50 r. 12 C. De anarchisten en de antimilitaristische actie
- p. 57 r. 3 D. Anarchisme en kolonisatie
- p. 77 r. 9 ...revolutionair-syndicalistische...
- p. 80 r. 10...christen-anarchisten...
- p. 88 r. 15 1. HET LUIKSE ANARCHISME
- p. 113 r. 41 ...april 1907; De Opstandeling, feb. 1910, dec. 1910, Opstanding, juni 1914 (Antwerpen).
- p. 125 r. 21 ... vrije kunst mogelijk maken. De eindelijk vrij gemaakte mens zou een vrije kunst en een vrije letterkunde willen.
- p. 164 r. 8 e.v. ... voor het Vlaamse Cultuurleven...
- p. 171 r. 2 VAN NU EN STRAKS OP DE VLAAMSGEZINDE
- p. 172 r. 23 ... Addenda, - Verslagen, ...
- p. 178 r. 4 e.v. ... de Meyere...
- p. 226 r. 49 ... Antwerpse Nederlandsche Boekhandel die onder leiding van L. Smeding stond; wellicht vanaf 1902 was hij zelf beheerder van de Gentse afdeling van deze Nederlandsche Boekhandel; circa 1904 moet hij te Brussel een eigen Nationale Boekhandel voor Kunst en Geschiedenis - Librairie Nationale d'Art et d'Histoire opgericht hebben die in 1913 alleszins nog bestond; A.M.V.C., O 152, B.
- p. 241 r. 30 RIDDER, Richard Baseleer, v...
- p. 242 r. 14 ... van de Landschot-
- p. 245 r. 1 2. Een drukke kalender
- p. 322 r. 1 Heel weinig uiteindelijk had ...
- p. 358 r. 10 ... arbeidersbeweging, B. Bymholt (1905) (6),
- p. 386 r. 19 (1) W. GIJSSELS, O wonden ...
- p. 397 r. 20 ... accenten legde, die duidelijk anders lagen dan in Federns visie terzake.
- p. 405 r. 16 ... Resselers 't Kersouwke anno 1907 ...
- p. 405 r. 17 e.v. Der Einzige ...